

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทราวดี ดิศกุล ทรงเรียบเรียง

(ต่อจากนิตยสารศิลปากร ปีที่ ๒๑ เล่ม ๓ กันยายน ๒๕๒๐)

๔. เครื่องอาภรณ์

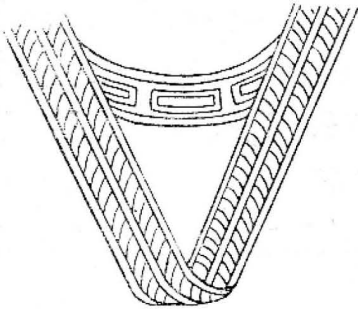
เครื่องอาภรณ์ที่พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรทรง ประกอบด้วย

๑. กุณฑลหรือตุ้มหู ๑ คู่
๒. สายลูกประคำ กรองคอหรือสร้อยคอ กรองคอชนิดยาว
๓. สายธูรา
๔. พาหุรัด หรือกำไลคันทันแขน ๑ คู่
๕. ทองกรหรือกำไลข้อมือหนึ่งหรือหลายคู่
๖. สายรัดคอกหรือเข็มขัดหนึ่ง สอง หรือสามสาย
๗. ทองพระบาทหรือกำไลข้อเท้า ๑ คู่

เครื่องอาภรณ์เหล่านี้มักจะไม่ได้ทรงพร้อมกันทั้งหมด ในสมัยสุดท้ายของศิลปะ — เสนะ ซึ่งเครื่องอาภรณ์มีมากที่สุด สายรัดคอกก็มีแต่เพียงหนึ่งหรือสองสายเท่านั้น ที่เมืองมธุรา (รูปที่ ๒ และภาพลายเส้นที่ ๓๓) ในศิลปะของราชวงศ์กุษาณะ พระโพธิสัตว์ก็ทรงสวมทั้งกรองคอชนิดสั้นและยาว แต่ในศิลปะสมัยคุปตะพระองค์ก็ทรงสวมแต่เพียงสายลูกประคำเท่านั้น (รูปที่ ๑๓ และภาพลายเส้นที่ ๓๔ กับ ๓๕) หรือทรงแต่เพียงกรองคออย่างเดียวเช่นรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่เมืองอมราวดี (ภาพลายเส้นที่ ๓๖) ในสมัยปาละ — เสนะ กรองคอก็มักมีสายลูกประคำประกอบ ในขณะที่มีกรองคอชนิดยาวเพียงครั้งเดียว (รูปที่ ๒๔ และ ภาพลายเส้นที่ ๓๗)

ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศอินเดีย พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรทรงเริ่มสวมสายธูราตั้งแต่ต้นสมัยคุปตะ (รูปที่ ๑๓) แต่ในแคว้นมหาราษฎร์ก็ทรงเริ่มสวมสายธูราตั้งแต่สมัยหลังคุปตะ (รูปที่ ๔) ลงมา

สำหรับทองพระบาทนั้นมักไม่ใคร่ทรง

ภาพลายเส้นที่ ๓๓

กรองคอแบบแข็งกระด้าง (แบบ ก.)
และกรองคอยาว (แบบ ง.) ของพระโพธิสัตว์
ศรีอาริยมุตไตรยแห่งพิพิธภัณฑ์เมืองมถุรา
ศิลปอินเดียสมัยมถุรา

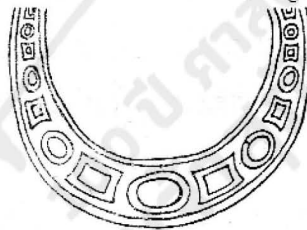
ภาพลายเส้นที่ ๓๔

กรองคอแบบ ก. ๑ สายลูกประคำของพระ
นัลกัณฐโลกเศวร (?) เลขที่ B (d) 3
แห่งพิพิธภัณฑ์เมืองสารนาถ
ศิลปอินเดียสมัยคุปตะ

ภาพลายเส้นที่ ๓๕

กรองคอแบบ ก. ๒ สายลูกประคำ
และกล่องใส่เครื่องราง ของพระ
โลกนถเลขที่ B (d) 1
แห่งพิพิธภัณฑ์เมืองสารนาถ
ศิลปอินเดียสมัยคุปตะ

ภาพลายเส้นที่ ๓๖

กรองคอแบบแข็งกระด้าง (ก.)
ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร
แห่งเมืองอมราวดี
ศิลปอินเดียสมัยหลังคุปตะ

ภาพลายเส้นที่ ๓๗

กรองคอสายลูกประคำ (แบบ ก. ๔)
และกรองคอยาว (แบบ ค.)
ของพระษทกัษรโลกเศวร
ที่พิพิธภัณฑ์เมืองสารนาถ
ศิลปอินเดียสมัยปาละ-เสนะ
รุ่นสุดท้ายในแคว้นเบงกอล

ส่วนใหญ่ของรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในสมัยคุปตะและหลังคุปตะในแคว้น
มหาราษฏร์ มักไม่ทรงเครื่องอาภรณ์ ในสมัยปาละ-เสนะ พระสิงหนาทโลกเศวรย่อมไม่ทรง
เครื่องอาภรณ์อยู่เองเพราะทรงเป็น “นริษณะ” แต่ก็ยังคงทรงสวมสายธูราอยู่

เครื่องอาภรณ์เหล่านี้ได้ปรากฏมีมาแล้วตั้งแต่สมัยคันธารราชู และก็ยังคงปรากฏอยู่
ตลอดไปยกเว้นเมื่อต้องการแสดงรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรต้งนักบวช เช่นรูปพระโพธิสัตว์
อวโลกิเตศวรในแคว้นมหาราษฏร์ รูปพระสิงหนาท พระโพธิสัตว์ศรีอาริยมุตไตรยบางองค์ และ

รูปพระอิศวรบางองค์ นอกประเทศอินเดียพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรก็ทรงสวมเครื่อง อภรณ์ เช่นเดียวกัน นายวัดเคลกกล่าวไว้ว่าพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรของทิเบตทรงสวมเครื่อง อภรณ์ ๑๓ ชนิด แต่นางสาวเคอมัลมานก็ไม่สามารถเปรียบเทียบบัญญัติที่นายวัดเคลได้ให้ไว้กับเครื่อง อภรณ์ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในประเทศอินเดียได้

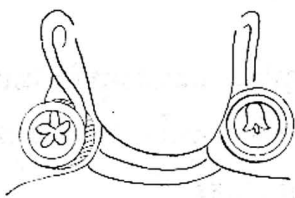
ต่อไปนี้จะได้พิจารณาถึงเครื่องอภรณ์ของพระโพธิสัตว์ตามรายงานที่กล่าวไว้ข้างต้น

๑. กุณฑล

การศึกษาเรื่องกุณฑลนี้ต้องกระทำอย่างผิวเผินด้วยสาเหตุ ๒ ประการคือมีภาพถ่ายไม่ เพียงพอที่จะพิจารณาอย่างละเอียด และอีกประการหนึ่งเมื่อมีพระเศียรของพระโพธิสัตว์อวโลกิ- เตศวร โบพระกรรณก็มักจะถูกทำลายไปเสีย (ภาพลายเส้นที่ ๑๐, ๑๓, ๑๖ และ ๒๒) เศียร เพียงเศียรเดียวที่กุณฑลยังคงอยู่ดีก็คือ เศียรที่พิพิธภัณฑ์ที่เนต์จากเขานัลติคีรี (รูปที่ ๑๕ และ ภาพลายเส้นที่ ๒๔) ซึ่งเราจะได้กล่าวถึงต่อไป

อย่างไรก็ตามสังเกตเห็นได้ว่ามีกุณฑล ๔ แบบ สามแบบแรกเป็นแบบที่ปรากฏมี บ่อยที่สุดและกุณฑลทั้งสองข้างก็เหมือนกัน แบบที่ ๔ ค่อนข้างหาได้ยาก มีกุณฑล ๒ ข้าง ไม่เหมือนกัน ลักษณะหลังนี้คงจะเคยมีแพร่หลายอยู่ในประเทศอินเดีย เพราะได้ปรากฏมีอยู่แก่ รูปเทวดาองค์อื่น ๆ เช่นเดียวกัน แต่สำหรับรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรก็มีอยู่ไม่บ่อยครั้งนัก เราจะเรียกกุณฑลแบบต่าง ๆ เหล่านี้ว่า ก ข ค และ ง ตามลำดับ

ก. กุณฑลรูปแผ่นกลม (บัตรกุณฑล) กุณฑลแบบนี้หล่อด้วยโลหะอย่างบาง สวม เข้าไปในโบหูที่ทำให้เหยียดยาวมาแต่ก่อนด้วยการเจาะรูและสวมผ้าฝ้ายม้วนเป็นวงกลมหรือโบ มะพร้าวม้วน (ภาพลายเส้นที่ ๓๘) กุณฑลเป็นแผ่นกลมแบบนี้ ได้มีมาก่อนแล้วในศิลปะสมัย

ภาพลายเส้นที่ ๓๘

กุณฑลแบบ ก. แผ่นกลม (บัตรกุณฑล)
ของพระสิงหาสน์โลกศวรที่มหาโบบา (Mahoba)
ศิลปอินเดียสมัยปาละรุ่นสุดท้ายในแคว้นเบงกอล

ราชวงศ์กุษาณะที่เมืองมถุรา (รูปที่ ๒) เช่นกุณฑล ซึ่งรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่เมืองลัคเนาทรงสวม แม้ว่าจจะชำรุดไป แต่ก็ยังคล้ายกับกุณฑลของรูปพระ- โพธิสัตว์ศรีอารียเมตไตรยที่เมืองมถุรา ส่วนที่โค้งออก ของกุณฑลซึ่งอยู่แต่ละข้างของโบหูมีขอบประดับด้วย- ลายเป็นร่องหรือลายกลีบบัวสลักอย่างคร่าว ๆ

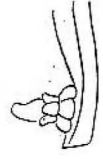
เราไม่สามารถกล่าวได้ว่าในบรรดารูปพระโพธิ- สัตว์อวโลกิเตศวรในสมัยคุปตะและหลังคุปตะนั้น บาง องค์ทรงกุณฑลแบบบัตรกุณฑลบ้างหรือเปล่า แต่กุณฑล

แบบนี้ก็ปรากฏขึ้นบ่อย ๆ ในศิลปะสมัยपालะ—เสนะในระหว่างสมัยแรก ซึ่งขอบของกุนฑลจะเรียบ (รูปที่ ๒๕ และ ๒๖) และภายในก็ประดับด้วยลวดลายที่อาจพอมองเห็นได้ (รูปที่ ๒๖) ตั้งแต่สมัยพื้นฟูพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรก็ทรงกุนฑลแบบนี้น้อยลง และกลางกุนฑลก็ประดับด้วยลายดอกไม้หรือลายบัวตูม (รูปที่ ๓๒ และภาพลายเส้นที่ ๓๙) ในขณะเดียวกันกุนฑลแบบนี้ก็มีปรากฏแก่ประติมากรรมอื่น ๆ ด้วยตลอดสมัยศิลปะาละ—เสนะ เช่น รูปพระสิทธโธกวีระ (รูปที่ ๒๙) พระสถิติจักร ชัมภละ นางปรัชญาปารมิตา นางอุษณีษวิद्या ฯลฯ

ข. กุนฑลรูปห้วง (รัตนกุนฑล) กุนฑลรูปวงกลมและประดับด้วยลายลูกประคำแบบนี้พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรและเทวดาส่วนใหญ่ทรงสวม (ภาพลายเส้นที่ ๓๙) กุนฑลแบบนี้สวมเข้าไปในช่องของใบหู ในบรรดารูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร รัตนกุนฑลก็มีปรากฏแก่รูปพระโลกนาถในสมัยแรกของศิลปะาละ—เสนะ แก่พระสิงหาสน์โถกเศวรในสมัยพื้นฟู (รูปที่ ๑๙) และพระขรรพณะในสมัยปลาย (รูปที่ ๓๗) อย่างไรก็ตามพระมัญชุสุมารและพระนารายณ์ก็ทรงกุนฑลแบบนี้ด้วย

ภาพลายเส้นที่ ๓๙
กุนฑลแบบ ข. (รัตนกุนฑล)

ภาพลายเส้นที่ ๔๐
กุนฑลแบบ ค. รูปดอกบัวตูม ของพระขรรพณะ
เลขที่ ๗๒-๗-๑-๒๕ ของพิพิธภัณฑน์บริติช
ศิลปะอินเดียสมัยपालะ

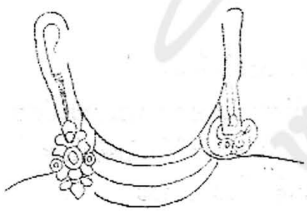
ค. กุนฑลรูปดอกบัวตูม กุนฑลแบบนี้ดูจะปรากฏบ่อยที่สุดแก่รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในศิลปะสมัยपालะ—เสนะ เนื่องจากมีรูปร่างขนาดค่อนข้างใหญ่ กุนฑลแบบนี้คงต้องสวมโดยวิธีใช้หมอนหรือใช้ขอ กุนฑลรูปดอกบัวตูมมีปรากฏมาตั้งแต่สมัยแรกของศิลปะาละ—เสนะ เช่นแก่รูปพระสุคติสังฆรรคนโถกเศวร (รูปที่ ๒๒ และภาพลายเส้นที่ ๔๐) แก่รูปพระศรีโปกถเกโลกนาถ (รูปที่ ๓๖) ในสมัยพื้นฟู และในสมัยสุดท้ายพระโลกนาถบางองค์และส่วนใหญ่ของรูปพระขรรพณะ (รูปที่ ๑๙) ก็ทรงสวมกุนฑลแบบนี้อยู่ นางสาวเทอมัลมานกล่าววาทราบจนปัจจุบันเธอยังไม่เคยค้นพบกุนฑลแบบนี้แก่รูปเทพเจ้าองค์อื่นของอินเดีย

ง. กุณฑลแบบสองข้างไม่เหมือนกัน เกี่ยวกับพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรทวารบาลที่
ถ้าเอารัศมีภาพที่ ๒ นายเบอร์เกสได้เขียนไว้ในหนังสือเรื่องดี พิหารและเอารัศมีภาพ (Bidar
and Aurangâbâd) ว่า “บนใบพระกรรณขวามีสายยาวซึ่งห้อยอยู่เหนือพระอังสาและยึดกุณฑล
รูปขมวดเล็กๆ อยู่ แต่บนใบพระกรรณซ้ายก็มีกุณฑลรูปแผ่นกลมขนาดใหญ่” กุณฑลแบบหลังนี้
คงเป็นบัตริกุณฑลอย่างแน่นอน ความแตกต่างระหว่างกุณฑล ๒ ข้างนี้ก็มีปรากฏอยู่ในศิลปะสมัย
หลังคุปตะทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศอินเดียด้วย เช่นที่ปัทมปุระเป็นต้น ณ ที่นั้น
พระกฤษณะเมื่อกำลังทรงพระเยาว์และทรงฆ่าเกศิน ก็ทรงกุณฑลแบบบัตริกุณฑลข้างหนึ่ง แต่
อีกข้างหนึ่งดูเหมือนจะเป็นส่วนหนึ่งของสังข์ (สังข์ขบัตริ)

ในแคว้นโอริสสะ ประเพณีสวมกุณฑล ๒ ข้างไม่เหมือนกันก็มีปรากฏอยู่เช่นเดียวกัน
ใบพระกรรณขวาของเศียรพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่พิพิธภัณฑที่แก์ (รูปที่ ๑๕ และภาพลาย
เส้นที่ ๒๔) สวมกุณฑลที่สลักเป็นรูปส่วนบนของสิ่งกำลังกายพวงมาลัย แต่กุณฑลบนใบ
พระกรรณซ้ายก็ประกอบด้วยศีรษะมกรที่ตั้งตรงขึ้น แต่งวงได้หักหายไปเสียแล้ว

ในสมัยแรกของศิลปะปาละ—เสนะ พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรทรงสวมเครื่องประดับ
ขนาดใหญ่รูปร่างคล้ายดอกไม้อย่างคร่ำๆ มีอุบะหรือไม่มี บนใบพระกรรณขวา ในขณะที่ใบ
พระกรรณซ้ายประดับด้วยลวดลายที่ง่ายและเล็กกว่า (ภาพลายเส้นที่ ๔๑) พระวัชรธรรม (รูปที่
๓๙) ทรงบัตริกุณฑลบนใบพระกรรณขวา และลวดลายที่มองเห็นไม่ชัดบนใบพระกรรณซ้าย

พระวัชรปาณีและพระนารายณ์ในสมัยเดียวกันก็ทรง
กุณฑลแบบเดียวกันนี้ ในปลายศิลปะปาละ—เสนะ ชัม-
ภละก็สวมกุณฑลที่แตกต่างกันเช่นนี้อีก

ภาพลายเส้นที่ ๔๑

กุณฑลแบบ ง. สองข้างไม่เหมือนกันของ
พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ๖ กรประทับนั่ง
เลขที่ ๔๔๗๓ ของพิพิธภัณฑที่อินเดีย
ศิลปอินเดียสมัยปาละ

ลำดับ

๒. กรองศอ (หาระหรือมาลา)

กรองศอมีหลายแบบ ซึ่งจะได้ศึกษาต่อไปตาม

ก. กรองศอลายลูกประคำ

กรองศอลายลูก
ประคำอย่างง่าย ๆ (แบบ ก. ๑) มักจะไม่ได้สวมแต่
เพียงสายเดียว อย่างไรก็ตามก็ยังมีปรากฏอยู่ที่ถ้าเอารัศ-
มีภาพที่ ๒ และอาจเป็นที่สารนาถด้วย (ภาพลายเส้นที่ ๓๔) พระโลกนาถสมัยคุปตะที่สารนาถ
(รูปที่ ๑๓ และภาพลายเส้นที่ ๓๕) ทรงสวมกรองศอลายลูกประคำซึ่งมีวัตุรูปร่างค่อนข้าง
ยาว ๒ ชั้นเข้ามาผสม (อาจเป็นกลองใส่เครื่องราง) ชั้นหนึ่งอยู่ด้านหน้าและอีกชั้นหนึ่งอยู่ทาง

ด้านหลัง

ค้ำข้าง (แบบ ก. ๒) พระโลกนาถสมัญคุปะตะที่นำลันทา (รูปที่ ๑๒ และภาพลายเส้นที่ ๔๒) ทรงสวมกรองคอที่ประกอบด้วยสายลูกประคำเล็กบิดเป็นเกลียว มีวัตุรูปว่างค่อนข้างยาวหลายชิ้นเข้ามาประกอบ (แบบ ก. ๓) ในที่สุดรูปพระชกัษรีโลกเศวกรุ่นหลังที่พิพิธภัณฑ์เมืองสารนาถ (รูปที่ ๒๔ และภาพลายเส้นที่ ๔๓) ก็ทรงสวมสายลูกประคำ ๒ สายซึ่งมีแนวเรียบอยู่ตรงกลาง (แบบ ก. ๔) กรองคอแบบ ก. ๑ นี้ มักสวมร่วมกับกรองคอแบบอื่น เช่น แบบ ข. หรือ ค.

ภาพลายเส้นที่ ๔๒

กรองคอแบบ ก. ๓

ม้วนบิดเป็นเกลียว ของพระโลกนาถ
สมัญคุปะตะ ที่นำลันทา

ภาพลายเส้นที่ ๔๓

กรองคอแบบ ก. ๔ สายลูกประคำ ๒ สาย

ของพระชกัษรีโลกเศวกรุ่นหลัง
ที่พิพิธภัณฑ์เมืองสารนาถ
ศิลปะอินเดียสมัยปาละ—เสนะ
รุ่นสุดท้ายในแคว้นเบงกอล

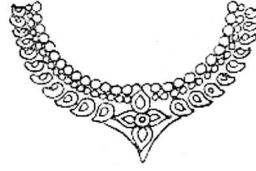
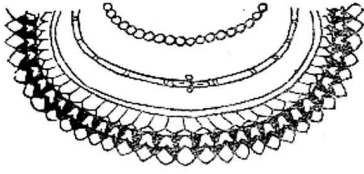
ภาพลายเส้นที่ ๔๔

กรองคออ่อนนุ่มแบบ ข. ๑

สายลูกประคำ ๓ สายและตัวหุ้ม
กรองคอตรงกลางของพระโลกนาถ
เลขที่ ๕๘๖๑ ของพิพิธภัณฑ์อินเดีย
ศิลปะอินเดียสมัยปาละ ในแคว้นเบงกอล

ข. กรองคอที่อ่อนนุ่ม กรองคอแบบนี้อาจแบ่งออกได้เป็น ๔ แบบเช่นเดียวกันคือแบบ ข. ๑ ประกอบด้วยกรองคอ ๒ หรือ ๓ สายชิดกัน (รูปที่ ๑๗ และภาพลายเส้นที่ ๔๔) ประกอบด้วยสายลูกประคำ (เช่นรูปที่ ๒๑ เป็นต้น) หรือประกอบเป็นสาย ทั้งหมดนี้ตรงกลางมีตัวหุ้มกรองคอเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าเป็นรูปลายม้วนขมวด (ภาพลายเส้นที่ ๔๔) หรือเป็นลายดอกบัวอย่างคร่าว ๆ (เช่นรูปที่ ๒๑ เป็นต้น) กรองคอเช่นนี้คือกรองคอของรูปพระโลกนาถสมัยหลังคุปะตะที่เจาซันตี ส่วนใหญ่ของรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในสมัยแรกแห่งศิลปะปาละ (ภาพลายเส้นที่ ๔๔) เช่นเดียวกับรูปพระโพธิสัตว์ศรีอารียเมตไตรยในสมัยเดียวกัน กรองคอเช่นนี้ยังคงมีอยู่ในสมัยสุดท้ายของศิลปะปาละด้วย แต่ก็ค่อนข้างหาได้ยาก

กรองคอ แบบ ข. ๒ ประกอบด้วยแบบ ข. ๑ แต่มีลวดลายอื่นเข้ามาประกอบอีกหลายเช่นนี้อาจมีรูปร่างต่าง ๆ กัน เช่นรูปบัวตูมอย่างคร่าว ๆ (ภาพลายเส้นที่ ๔๕) ลายใบไม้ (รูปที่ ๓๐) หรือลายกลีบบัว (ภาพลายเส้นที่ ๔๖) กรองคอแบบ ข. ๒ ที่เก่าที่สุดคือแบบที่ประดับด้วยลายบัวตูมอย่างคร่าว ๆ ดูเหมือนจะปรากฏขึ้นเพียงครั้งเดียว สำหรับรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร (รูปที่ ๑๔) แต่ก็มิได้อยู่แก่รูปพระโพธิสัตว์ศรีอารียเมตไตรยและนางทาราด้วย

ภาพลายเส้นที่ ๔๕

กรองคออ่อนนุ่มแบบ ข. ๒ มีอุบะรูปบัวตูม
ประกอบ ของพระมหากษัตริย์แห่งเขมพูทโยคีรี
ศิลปอินเดียสมัยหลังคุปตะ

ภาพลายเส้นที่ ๔๖

กรองคออ่อนนุ่มแบบ ข. ๒
มีอุบะรูปกลีบบัวประกอบ
ของพระโลกนาถเลขที่ B.G. 54
แห่งพิพิธภัณฑ์อินเดีย
ศิลปอินเดียสมัยปาละ-เสนะ

ภาพลายเส้นที่ ๔๗

กรองคออ่อนนุ่มแบบ ข. ๓
มีลวดลายแปลก ๆ ประกอบ ของ
พระขรรพณะเลขที่ ๗๒-๑-๑-๒๕
ของพิพิธภัณฑ์บริติช
ศิลปอินเดียสมัยปาละ-เสนะ

ลายที่เป็นรูปใบไม้และกลีบบัวมีปรากฏอยู่บ่อย ๆ ในสมัยฟื้นฟู (รูปที่ ๓๐) และสมัยสุดท้าย
ของศิลปปาละ-เสนะ ลายเช่นนี้ประดับกรองคอของรูปพระมหาประติสสารและพระวัชรสัตว์ด้วย
กรองคอแบบ ข. ๓ ในปลายสมัยศิลปปาละ-เสนะ ลายอื่น ๆ นี้ก็มีรูปร่างแปลก
ประหลาดจนกระทั่งความได้สัดส่วนได้หายไปและกลายเป็นลายที่แข็งกระด้าง อย่างไรก็ตามก็ที่ยัง
เห็นได้ชัดว่าลายเช่นนี้มาจากกรองคอที่แต่เดิมอ่อนนุ่ม กรองคอเช่นนี้ส่วนใหญ่ของรูปพระ-
ขรรพณะทรงสวม (ภาพลายเส้นที่ ๔๗)

กรองคอแบบ ข. ๔ ก็เป็นกรองคอแบบอ่อนนุ่มที่มีลวดลายอื่นประกอบเช่นเดียวกัน
แต่กรองคอแบบนี้ก็เป็นแบบแปลกประหลาดและมีอยู่น้อยในประติมากรรมของรูปพระโพธิสัตว์
อวโลกิเตศวร ตรงกลางของกรองคอแบบนี้มีวัตถุรูปร่างค่อนข้างยาวซึ่งคงเป็นกล่องใส่เครื่องราง
มีเหรียญหรือแผ่นกลม (จักร) ชนิดหนึ่งห้อยต่อลงไป บางครั้งก็มีพลอยเล็ก ๆ เข้ามาประดับ
ด้วย (ภาพลายเส้นที่ ๔๘, ๔๙) ส่วนกลางของกรองคอก็มีลายประดับ ๒ ข้างหันหน้าออกจากกัน
ลวดลาย ๒ ข้างดังกล่าวทำให้นึกไปถึงเส้นหรือเชือกของสัตว์ซึ่งใช้ประดับเครื่องเพชรพลอย ดัง
ที่เราเห็นกันอยู่ในปัจจุบันในประเทศอินเดีย ลาย ๓ ลายนี้บางครั้งก็มีจักรรูปร่างเล็กห้อยประดับอยู่
ด้านนอกอีก (ภาพลายเส้นที่ ๔๘) แต่บางครั้งก็มีลวดลายที่ทำให้นึกไปถึงลวดลายของพระรัตน-
ตรัยในศิลปทางพุทธศาสนาสมัยโบราณ (ภาพลายเส้นที่ ๔๙) นางสาวเดอมัลมานขอเรียก
กรองคอแบบนี้ว่ากรองคอแบบมีเชือกเส้นสัตว์ประกอบ

เธอได้เห็นรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเพียง ๒ องค์เท่านั้นที่ทรงกรองคอแบบนี้
องค์หนึ่งก็คือรูปพระโลกนาถยืนลอยตัวที่นาลันทา (รูปที่ ๒๖ และ ภาพลายเส้นที่ ๔๙) อีก

องค์หนึ่งก็คือรูปพระโลกนาถยืนที่กุฎกัถรร (รูปที่ ๒๕ และภาพลายเส้นที่ ๕๐) ในทั้งสองกรณี กรองคอแบบนี้ก็สวมพร้อมกับทรงผมซึ่งมีใช้ชฎามงกุฏ แต่เป็นทรงผม ๓ ปอย (ตรีจีระ)

ภาพลายเส้นที่ ๔๘
กรองคอของพระสีทโรกวีระ
ลอยตัวที่นาลันทา
ศิลปะอินเดียสมัยปาละรุ่นแรก
ในแคว้นเบงกอล

ภาพลายเส้นที่ ๔๙
กรองคอของพระโลกนาถ
ลอยตัวที่นาลันทา
ศิลปะอินเดียสมัยปาละรุ่นแรก
ในแคว้นเบงกอล

ภาพลายเส้นที่ ๕๐
กรองคอของพระโลกนาถจากกุฎกัถรร
เลขที่ Kr. 7 แห่งพิพิธภัณฑ์อินเดีย
ศิลปะอินเดียสมัยปาละ
ในแคว้นเบงกอล

คือปอยหนึ่งห้อยลงไปบนหลัง และอีก ๒ ปอยห้อยลงไปด้านหลัง ไบหูแล้วกลับมาพาดอยู่เหนือบ่า ทรงผมแบบนี้ซึ่งไม่อาจอธิบายได้สำหรับรูปพระโลกนาถ แต่ก็อาจอธิบายได้เกี่ยวกับรูปพระสีทโรกวีระลอยตัวที่นาลันทา ซึ่งสวมกรองคอแบบนี้ใช้เขี้ยวเล็บสัตว์ประกอบเช่นเดียวกัน (รูปที่ ๒๙, ภาพลายเส้นที่ ๒๙-๓๒ และ ๔๘)

ทรงผม ๓ ปอยเช่นนี้ทำให้เราสามารถเปรียบเทียบได้กับภาพสลักนูนบางแผ่นที่ปहरปุระและเราก็สามารถเปรียบเทียบกรองคอได้กับภาพสลักนูนที่ปहरปุระอีกเช่นเดียวกัน พระกฤษณะเมื่อทรงพระเยาว์และทรงถอนรากต้นไม้อรรชุนะก็ทรงสวมกรองคอที่มีเขี้ยวเล็บสัตว์ประกอบ ๕ ชั้นเช่นเดียวกัน ปลายเขี้ยวเล็บสัตว์เหล่านี้ล้วนหันไปทางด้านซ้าย เมื่อพระกฤษณะทรงประหารเกศิน พระกฤษณะและพระพลรามทรงต่อสู้กับจานุระและมุชฎิกะ ก็ทรงสวมกรองคอที่มีแผ่นกลมห้อย ๓ แผ่นและมีลาย ๒ ลายมาคั่นซึ่งมีรูปร่างคล้ายใบไม้ยิ่งกว่าเขี้ยวเล็บสัตว์ (ภาพลายเส้นที่ ๕๑) รูปพระกฤษณะ (?) ทรงแบกก้อนเนยก็ทรงสวมกรองคอมีเขี้ยวเล็บสัตว์

ภาพลายเส้นที่ ๕๑
กรองคอของพระกฤษณะทรงประหารเกศิน
ศิลปะอินเดียสมัยปาละรุ่นแรกในแคว้นเบงกอล

ประกอบ ๓ ชั้นหันไปทางขวา ท้ายที่สุดบนภาพสลักอีกภาพหนึ่งซึ่งยังไม่อาจตีความหมายได้ แต่แสดงถึงการต่อสู้กันก็มีภาพบุคคล ๒ คนสวมกรองคอมีแผ่นกลมห้อยอยู่ตรงกลางและมีเขี้ยวเล็บสัตว์ที่หันเข้าหากันห้อยอยู่สองข้าง นางสาวเดอมัลมานไคร์เสนอไว้ด้วยว่ากรองคอที่ปहरปุระเหล่านี้ไม่เคยมีวัตถุยาวที่เธอคิดว่าเป็นกลองใส่เครื่องรางประกอบเลย

นายดิคชิต (K.N. Dikshit) ได้กล่าวว่าสร้อยคอเหล่านี้เป็นของประจำสำหรับเด็กหนุ่ม และได้กล่าวเพิ่มเติมด้วยว่า “สร้อยคอซึ่งมีแผ่นกลมหย่อนนี้เป็นเครื่องประดับโดยเฉพาะสำหรับเด็กและที่เราได้เห็นรอบพระศอกของพระกฤษณะ ก็ยังคงมีอยู่ในดินแดนแถบต่าง ๆ ในประเทศอินเดีย” ทางค่านายบานเนอร์จี (R.D. Banerji) ก็ได้เขียนไว้ว่าพระกฤษณะทรงสวมกรองคอมีเขี้ยวเล็บสี่ประการ “ตามที่เด็กชายหนุ่มสวมใส่” คือตอนที่พระกฤษณะทรงถอนรากต้นอรรชุนะ

ด้วยเหตุนี้จึงไม่มีปัญหาอะไรที่ช่างจะประดิษฐ์กรองคอตั้งกล่าวสวมใส่ถวายพระมัญชุศรีผู้เป็น “เด็กหนุ่ม” หรือ “ชายหนุ่ม” และด้วยการปะปนกันแก่พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรผู้ทรงมี “ลักษณะตั้งบุรุษอายุ ๑๖ ปี” ด้วย รูปพระสิทโธกวีระลอยตัวที่นาลันทา จึงมิใช่เป็นรูปพระโพธิสัตว์มัญชุศรีเพียงองค์เดียวที่ทรงสวมกรองคอมีเขี้ยวเล็บสี่ตัวประกอบ เพราะเหตุที่เราได้พบอีกดังต่อไปนี้คือ

ก. รูปพระมัญชุศรี ณ พุทธคยาซึ่งทรงเกล้าเกศาอย่างงดงาม แต่ก็อาจถือได้ว่าเป็นวิวัฒนาการมาจากเกศา ๓ ปอยนั่นเอง พระองค์ประทับอยู่เหนือสิงหาสน์

ข. รูปพระมัญชุกุมารในพิพิธภัณฑ์อินเดีย (ภาพลายเส้นที่ ๕๒) ซึ่งประทับเหนือสิงหาสน์เช่นเดียวกัน เป็นการประทับนั่งที่เหมาะสมสำหรับเจ้าชาย (กุมาร) พระองค์ทรงเกล้าเกศาแบบชฎามงกุฏ แต่ตามคำราก็เรียกว่า “จิตรัยวิราชิต” คือ “ผู้ที่ส่องแสงอย่างแรงกล้าด้วยเกศา ๓ ปอยของพระองค์ (หรือด้วยชายผ้าเล็ก ๆ ๓ ชาย)” ในกรณีนี้กล่องใส่เครื่องรางก็ไม่ปรากฏเช่นเดียวกัน

ภาพลายเส้นที่ ๕๒
กรองคอของพระมัญชุกุมาร
แห่งพิพิธภัณฑ์อินเดีย

ค. รูปพระมัญชุศรีสำริดที่นาลันทา กรองคอประกอบด้วยกล่องใส่เครื่องราง แผ่นกลม ๑ แผ่น เขี้ยวเล็บสี่ตัว ๒ ชั้นแยกออกจากกัน เขี้ยวเล็บสี่ตัวนี้ยังมีกล่องใส่เครื่องรางอีก ๒ ชั้นอยู่ ๒ ข้างอีก

นางสาวเดอมัลมานกล่าวว่าเธอได้พยายามค้นหาว่าในบรรดาเทวดาองค์อื่นจะมีองค์ใดที่สวมกรองคอแบบนี้หรือไม่ แต่ก็ปรากฏว่าไม่เคยพบองค์ใดที่ทรงสวมกล่องใส่เครื่องรางเลย เทวรูปพระนารายณ์ที่พันกฤหะ (Bangarh) พระอาทิตย์ในพิพิธภัณฑ์อินเดีย พระพรหมที่ไรถัญช์ ทรงสวมกรองคอมีเขี้ยวเล็บสี่ตัว (?) ที่หันเข้าหากันหรือหันแยกออกจากกัน อยู่สองข้างสายตรงกลาง ซึ่งเป็นรูปบัวตูมอย่างคร่าว ๆ คงมีแต่เพียงรูปพระवासุเทพสำริดจากสาครรทิมิเท่านั้นที่

ทรงสวมกรองศอมีเขี้ยวเล็บสัตว์ (?) สองข้างแผ่นวงกลม แต่ในทุกกรณีที่กล่าวมาแล้ว นางสาวเคอมัลมานก็ไม้อาจกล่าวได้อย่างแน่นอนเลยว่าที่เธอกล่าวว่า เป็นเขี้ยวเล็บสัตว์นั้นเป็นเขี้ยวเล็บสัตว์จริง ๆ ไม่ใช่ลายกลีบบัวอย่างคร่าว ๆ ปัญหาเช่นนี้ก็มียู่แก่รูปพระขรรค์พระขรรค์พระประยูร (รูปที่ ๓๘) ซึ่งมีลักษณะใกล้เคียงกับเทวรูปพระอาทิตย์ที่กล่าวมาข้างบนนี้ด้วย

นายคิกซิทได้กล่าวแต่เพียงว่าสร้อยคอของเด็กหนุ่มซึ่งยังคงสวมอยู่ในประเทศอินเดียปัจจุบันนี้ “แผ่นกลมหรือเหรียญ” ห้อย นายบานอร์จก็กล่าวถึงสร้อยคอที่มีเขี้ยวเล็บสี่ประการว่าเหมาะสมสำหรับเด็กหนุ่ม แต่ก็ไม่ได้กล่าวว่ายังคงสวมอยู่ในปัจจุบันหรือเปล่า จะอย่างไรก็ตาม นางสาวเคอมัลมานก็ใคร่ทราบถึงความสำคัญของเขี้ยวเล็บสัตว์เหล่านี้ นายปรชีลุสก็ได้กล่าวว่าอาจใช้เป็นเครื่องรางเพื่อป้องกันภัยอันตรายต่าง ๆ ด้วยเหตุนี้จึงอาจเป็นการซ้ำกันกับกลองใส่เครื่องรางก็ได้

การที่กรองศอมีเขี้ยวเล็บสัตว์ประกอบอยู่ผสมกับทรงผมตรีจีระ (ทรงผม ๓ ปอย หรือชายผ้า ๓ ชาย) และบางครั้งก็ประกอบกับสิงหาคัน ทำให้เราต้องคิดว่ากรองศอมีเขี้ยวเล็บสัตว์ประกอบเหล่านี้จะมีสัญลักษณ์เกี่ยวกับกำลังหรืออำนาจหรือไม่ กรองศอดังกล่าวอาจจะให้กำลังของสัตว์แก่ผู้สวมใส่ก็ได้ ด้วยเหตุนี้จึงอาจอธิบายได้ว่าเพราะเหตุใดพระภุชชและพระพลรามจึงทรงสวมใส่กรองศอดังกล่าวก่อนที่จะถอนรากต้นอรรชุนะ ฆ่าเกกิน หรือต่อสู้กับจาณะและมุชฎิกะ ฯลฯ การสวมใส่กรองศอดังกล่าวก็เป็นการเพิ่มกำลังแก่พระสิทโธวรีระ “วีรบุรุษอย่างสมบูรณ์” ซึ่งช่างที่นำลันทาและกุริหรรได้นำไปปะปนกับรูปของพระโลกนาถ

จะเป็นอย่างไรก็ตาม นางสาวเคอมัลมานใคร่ขอกล่าวว่ากรองศอแบบมีเขี้ยวเล็บสัตว์ประกอบ (แบบ ข. ๔) หาได้ยากมากในประติมาณวิทยาของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร และใน ๒ กรณีที่มีปรากฏอยู่ ก็ไม่ได้สวมอยู่กับชฎามงกุฏ แต่สวมอยู่กับทรงเกศาแบบตรีจีระหรือแบบเกศา ๓ ปอย

ก. กรองศอแบบเขี้ยวกระด้าง กรองศอแบบนี้เป็นกรองศอแผ่นแบนใหญ่ ประดับด้วยลายเรขาคณิตหรือลายพันธุ์พฤกษาอย่างคร่าว ๆ กรองศอแบบนี้ได้ค้นพบมาแล้วในศิลปะคันธารราชู และพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสมัยราชวงศ์คุษาณะ ในพิพิธภัณฑสถานเมืองลัคเนาที่ทรงสวม (รูปที่ ๒) กรองศอแบบนี้คงเป็นแบบเดียวกับกรองศอของพระโพธิสัตว์ศรีอารียเมตไตรยที่เมืองมฤธา (ภาพลายเส้นที่ ๓๓) คือประดับด้วยลายสี่เหลี่ยมผืนผ้าและลายวงกลม

กรองศอแบบนี้มีต่อมาอีกที่เมืองอมราวตี (ภาพลายเส้นที่ ๓๖) คือมีแนวเรียบข้าง ๆ ๒ แนวเป็นขอบ แนวกลางภายในประดับด้วยลายวงกลมและลายรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ตรงกลางมีลายขนาดใหญ่เป็นรูปดอกบัวอย่างคร่าว ๆ (?)

กรองศอแบบแข็งกระด้างมีปรากฏในศิลปะสมัยหลังคุปตะที่แคว้นโอริสสะ คือสวมโดยพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรจากเขารัตนคีรี พระโลกนาถจากเขาคูทัยคีรี และรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่เก่าที่สุดใน ๒ องค์ซึ่งมีกร ๔ กร และมาจากสถานที่แห่งเดียวกัน แต่รูปภาพที่มีอยู่ก็เลวมากจนไม่อาจกล่าวถึงรายละเอียดได้

ดูเหมือนว่ากรองศอแบบนี้จะไม่ปรากฏในศิลปะสมัยปาละ—เสนะ แต่ก็ปรากฏอยู่แก่เทวรูปหลายองค์ในประเทศอินเดียภาคกลางและภาคใต้ นายโคป็นถ เรา ได้กล่าวว่าเป็นแผ่นแบนใหญ่ซึ่งประกอบขึ้นด้วยส่วนหลายส่วน แต่นางสาวเคอมัลมานกล่าวว่าเธอเห็นแต่เพียงลักษณะแข็งกระด้างเท่านั้นที่คงมีอยู่

กรองศอยาว กรองศอยาวนี้หาได้ยากในประติมาณวิद्याของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร แต่ก็เป็นที่นิยมกันมากในศิลปะคันธารราชูและในศิลปะราชวงศ์กุษาณะที่เมืองมถุรา พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร B-82 ที่พิพิธภัณฑ์เมืองลัคเนาทรงสวม (รูปที่ ๒) และคงคล้ายกับกรองศอของพระโพธิสัตว์ศรีอารียเมตไตรยที่เมืองมถุรา (ภาพลายเส้นที่ ๓๓) คือเป็นแผ่นแบนใหญ่พับย่อนที่ตรงกลาง ประกอบด้วยสายลुकโซ่ ๒ สาย ยึดไว้ด้วยกันด้วยแนวแบนเรียบ ๓ แนว แนวหนึ่งอยู่ตรงกลาง และอีก ๒ แนวอยู่ที่ขอบ สำหรับรูปเจ้านายในศิลปะราชวงศ์กุษาณะที่เมืองมถุรา กรองศอยาวก็มีลักษณะผิดแผกไปบ้าง คือมีสายลुकประจำ ๖ หรือ ๘ สายร้อยหยาเข้าไปในปากของมกรที่หันศีรษะออกจกกันอยู่ตรงกลาง ภายใต้ศีรษะมกรมีแผ่นห้อยเป็นรูปจันทร์เสี้ยวหรือวงกลม เจ้าชายเหล่านี้ทรงสวมสายลुकประจำหนึ่งสายด้วย รวมทั้งสายธูราซึ่งมีกลองเครื่องรางห้อยอยู่ เครื่องประดับเหล่านี้ได้มีอยู่แก่รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรด้วย ในเมื่อเราได้พูดถึงกรองศอแบบ ก. ๑ และ ข. ๔

กรองศอยาวซึ่งมีปรากฏอยู่บ่อย ๆ ในจิตรกรรมฝาผนังที่ถ้ำอชันตาค่อมาก็ได้ค่อย ๆ หายไป สำหรับรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ก็อาจจะมียูรูปร่างหนึ่งที่ถ้าพาทามิที่ ๓ และคงเกิดขึ้นจากอิทธิพลของพวงมาลัยซึ่งเทวคาในลัทธิไวษณพนิกาย ณ ถ้าเดียวกันหลายองค์ทรงสวม

กรองศอยาวแบบที่ ๓ ซึ่งเป็นแบบสุดท้ายสำหรับรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรประกอบด้วยสายลुकประจำ ๒ สาย เป็นกรองศอซึ่งบุคคล ๓ บุคคลในกลุ่มพระชทัภษรีที่สารนาถสวม (ภาพลายเส้นที่ ๓๗) กรองศอแบบนี้เป็นแบบที่พบบ่อยมากในสมัยสุดท้ายแห่งศิลปะปาละ—เสนะ เช่นบนรูปนางคารา ชัมภละ นางปรัชญาปารมิตา นางอุษณีษวิद्या นางมารีจี พระนารายณ์ พระอิศวร นางปารพตี นางกาตี และพระสร้สวัสดิ์

๓. สายรุ้ง (ชโยปวีต)

สายรุ้งหรือสายศักดิ์สิทธิ์สำหรับบรรณะชั้นสูงมีอยู่เป็นประจำแก่เทวดาหลายองค์ทั้งใน พุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ ทั้งเทวดาผู้ชายและเทพสตรี สายรุ้งนี้สวมเป็นสร้อยคอยาว พาดผ่านหน้าอกตั้งแต่ซ้ายไปขวาโดยไม่พาดผ่านบ่าขวา และห้อยลงไปก่อนข้างต่ำ อย่างไรก็ดี สายรุ้งบางสายก็สั้นมากคือห้อยอยู่เหนือระดับบั้นเอว แต่บางสายก็ยาวมากคือพาดลงไปจนถึง ใต้หัวเข่า โดยทั่วไปก็มักจะห้อยอยู่ในแค่ระดับตะโพก

ในการสอนที่วิทยาลัยชั้นสูง (Ecole Pratique des Hautes Etudes) และที่วิทยาลัยของ ฝรั่งเศส (Collège de France) นายปรชีลุสกีได้กล่าวถึงคัมภีร์การันตพยูหสูตร และได้กล่าวถึง ประเพณี ๓ ชั้นซึ่งผู้เคารพนับถือจำต้องกระทำเพื่อจะรับมอบมรดกอันศักดิ์สิทธิ์หกประการ คือ โอม มณี บัทเม ชุม ได้แก่

- ก. การเข้าถึงซัทภษริมณฑล
- ข. ท่องสวคมนต์ต่อหน้ามณฑล
- ค. มอบและรับมอบสร้อยคอ

เราไม่ทราบว่าคุณาว่า “สร้อยคอ” นี้หมายความว่าอะไร แต่ถ้าดูจากถ้อยคำในคัมภีร์ สร้อยคองี้ก็ต้องมีความสำคัญอันไม่อาจเปรียบประมาณได้ นักศึกษาจำต้องมอบถวายสร้อยคองั้น แต่พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ผู้มอบถวายอีกต่อหนึ่งแก่พระอมิตาภะ และในที่สุดนักศึกษา ก็จะได้รับมอบสร้อยคองั้นคืน

สำหรับนายปรชีลุสกี การสวมสร้อยคองี้ก็เท่ากับการสวมเครื่องแต่งกาย ผ้าห่มหรือ ผ้าห่มเฉียงบ่า ดังนั้นสร้อยคองี้จึงไม่ได้เป็นแต่เพียงเครื่องประดับเท่านั้น เกี่ยวกับเรื่องนี้ท่านได้ กล่าวถึงสายรุ้ง โดยกล่าวว่าเป็นส่วนย่อยของเครื่องแต่งกายนักบวชหรือผู้กระทำการกิจพิธี ด้วยเหตุ นั้นสายรุ้งจึงมิได้สวมเหนือบ่าขวาเพื่อปล่อยให้แขนและมือทางด้านนั้นมีอิสระในการประกอบ พิธีกรรม สิ่งนี้อาจทำให้เราเข้าใจได้ว่าเพราะเหตุโดยชโยปวีตจึงมิได้รวมอยู่ในเครื่องอาภรณ์อื่นๆ ข้อนี้มีข้อพิสูจน์ได้ว่าพระโพธิสัตว์สิงหนาทซึ่งตามตำนานกล่าวว่า “นริภุชณะ” คือไม่ทรงเครื่อง อาภรณ์ ก็ยังทรงสายรุ้งอยู่เสมอ ดังนั้นสายรุ้งจึงไม่ใช่เครื่องอาภรณ์ แต่เป็นเครื่องหมายของ ผู้ประกอบกิจพิธี ในบทที่ ๒๔ ของคัมภีร์สัทธรรมปุณฑริกสูตร สร้อยคอซึ่งพระอักษยมติถวาย แก่พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรก็ได้รับคำเรียกว่า เครื่องแต่งกายแห่งพระธรรม (ธรรมาจนาทะ)

ทางด้านประติมาณวิทยา สายรุ้งไม่ปรากฏมีขึ้นก่อนสมัยคุปตะ และในสมัยคุปตะ เองก็มีปรากฏแต่เพียงบนรูปของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่สารนาถ (รูปที่ ๑๓) และนาถันหา

(รูปที่ ๑๒) เท่านั้น เพราะเหตุว่าแม้เมื่อสายธูร่าจะปรากฏมีบนเทวคาบางองค์ในพุทธศาสนาในแคว้นมหาภารทฐร์ แต่ก็มีปรากฏบนพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเฉพาะแต่ในถ้ำรุ่นหลังที่เอลโลราคือถ้ำที่ ๔ (รูปที่ ๘) หรือที่ถ้ำเอารังคาพาทที่ ๒ เช่นเดียวกับที่เมืองอมราวตี และในแคว้นโอริสสะ (รูปที่ ๑๔) ทั้งหมดนี้ย่อมอยู่ในสมัยหลังคุปตะทั้งสิ้น ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศอินเดีย สายธูร่าก็มีปรากฏอยู่จนถึงสมัยเสื่อมในศิลปะปาละ—เสนะ ยกเว้นตัวอย่างที่หาได้ยากเช่นภาพดินเผาที่ปหารปุระ (รูปที่ ๓๑) และที่พุทธคยา รวมทั้งพระชทัภษวีโลกेश्वरที่สารนาถ (รูปที่ ๒๔) พระนัลกัณฐโลกेश्वर (?) และประติมากรรมสำริดบางรูป (รูปที่ ๓๓) แล้วรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรทั้งหมดในสมัยนี้ก็ทรงสายธูร่า และสายธูร่าก็อาจแบ่งออกได้เป็น ๓ ประเภทคือ

ก. สายยาวประกอบด้วยลูกโซ่ (ภาพลายเส้นที่ ๕๓)

ข. มีลักษณะคล้ายกรองคอ คือ ประกอบด้วยสายลูกประคำสายเดียว (รูปที่ ๑๖ และ ๒๒ รวมทั้งรูปที่ ๑๘ เป็นต้น) สายลูกประคำ ๒ สาย (รูปที่ ๒๑ และภาพลายเส้นที่ ๕๔) สาย

ภาพลายเส้นที่ ๕๓

สายธูร่าแบบ ก. เป็นสายโซ่ของพระโลกนาถ เลขที่ B (d) 1 ของพิพิธภัณฑ์เมืองสารนาถ

ภาพลายเส้นที่ ๕๔

สายธูร่าแบบ ค. สายลูกประคำ ๒ สายของพระโลกนาถลอยตัวที่หน้าลิ้นทา

ภาพลายเส้นที่ ๕๕

สายธูร่าแบบ ข. ม้วนเป็นเกลียวของพระโลกนาถ เลขที่ ๕๘๖๑ แห่งพิพิธภัณฑ์อินเดีย ศิลปอินเดียสมัยปาละ—เสนะ

เรียบ ๑ สายและสายลูกประคำ (รูปที่ ๑๗ และรูปที่ ๒๕) สายลูกประคำ ๒ สายบิดเป็นเกลียว (ภาพลายเส้นที่ ๕๕) สายธูร่าแบบ ข. นี้เป็นแบบที่มีบ่อยที่สุด และเป็นของเทวคาส่วนใหญ่ในสมัยปาละและเสนะ

ค. แผ่นใหญ่ประดับด้วยสายหลายสาย เรียบ เช่นที่อมราวดี หรือประกอบด้วยลูก
ประคำ (รูปที่ ๑๔ และภาพลายเส้นที่ ๕๖) สายธูร์บาแบบนี้มีอยู่ที่ถ้ำเอลโลราคือถ้ำลังเคศวร
และที่ถ้ำพาทามิ

ยัชโญปวีตมักประกอบด้วยตัวห้ามซึ่งมีรูปเป็นวัชระ (รูปที่ ๑๙) หรือเป็นรูปดอกบัว
อย่างคร่าว ๆ (ภาพลายเส้นที่ ๕๓ และ ๕๔) และเป็นรูปไข่ หรือเป็นรูปที่ได้รับอิทธิพลมา
จากลายพันธุ์พฤกษา (ภาพลายเส้นที่ ๕๕ และ ๕๖) ตัวห้ามเหล่านี้มักอยู่บนหน้าอกในระดับต้น
เบื้องซ้ายหรือต่ำกว่านั้นเล็กน้อย แต่ก็มีอยู่บ่อย ๆ ที่อยู่เหนือตะโพกเบื้องขวา (รูปที่ ๑๓, ๒๖ และ

ภาพลายเส้นที่ ๕๖

สายธูร์บาแบบ ค. แผ่นลูกประคำของพระมหากรรมาที่เขาคูขี้คีรี
ศิลปอินเดียสมัยหลังคุปตะ

ภาพลายเส้นที่ ๕๓, ๕๔) นอกจากนี้ก็ยังมี ๒ ตัวซึ่งหาได้ค่อนข้างยาก ตัวหนึ่งอยู่บนหน้าอก
อีกตัวหนึ่งอยู่เหนือตะโพกหรือเหนือหน้าขา (รูปที่ ๑๔ และภาพลายเส้นที่ ๕๖)

ขอกล่าวไว้ด้วยว่า แผ่นแบนใหญ่ประกอบด้วยลูกประคำซึ่งเป็นสายธูร์บาของบรรดา
เทวดาสมัยหลังคุปตะในแคว้นโอริสสะนั้น มีลักษณะเช่นเดียวกับกะบังหน้าหรือรัดเกล้าและ
พาหุรัดด้วย (รูปที่ ๑๔)

(ยังมีต่อ)